

Proměny pražského strukturalismu v exilu

ONDŘEJ SLÁDEK

Pro dějiny 20. století lze nalézt mnoho charakteristik, které jsou více či méně přiléhavé.¹ Vždy však usilují o co možná nejvýstižnější popsání nejvýraznějších momentů tohoto období. Zejména z toho důvodu se jejich autoři zaměřují na politické, ekonomické, kulturní, národní i mezinárodní události a konflikty. Jedním z průvodních jevů všech těchto historických dramát byl vždy i fenomén emigrace či odchodu do exilu. Na dějiny 20. století je proto možno nahlížet mimo jiné i jako na dějiny odsunů, odchodů a útěků z vlasti – motivovaných především politicky či ekonomicky.

V případě našich moderních dějin se jedná zejména o roky 1938, 1948 a 1968, které hrají v tomto smyslu klíčovou roli a se kterými se pojí tři největší vlny odchodů do exilu. V řadě politických a kulturních osobností naší vlasti, které se z mnoha různých důvodů rozhodly odejít, tvořili početnou skupinu i významní čeští a slovenští spisovatelé, publicisté a vědci.

Samostatnou kapitolou je v tomto ohledu tzv. pražská škola v exilu, již podle Lubomíra Doležela tvořili ti čeští, slovenští a počeštění literární vědci, kteří v exilu, respektive ve svém novém „domovském“ prostředí vždy „udržovali a rozvíjeli poetiku a estetiku pražské školy anebo se jimi ve své práci inspirovali“ (Doležel 1996: 506). V první emigrační vlně to byli René Wellek a Roman Jakobson, ve dvou následujících pak jen do Spojených států postupně odešli Milada Součková, Ladislav Matějka, Emil Volek, Petr Steiner, František Galán, Jindřich Toman ad. Z mnoha dalších, kteří působili a působí v různých částech světa, je nutno zmínit: Lubomíra Doležela, Květoslava Chvatíka, Mojmíra

1] Příspěvek vznikl v rámci projektu Tři podoby české literární vědy v exilu po roce 1968: L. Doležel, K. Chvatík, M. Grygar, podporovaného GA AV ČR; 2003 až 2005; č. projektu: B9056305.

Grygara, Vladimíra Karbusického, Jiřího Veltruského, Sylvii Richterové a jiné. Třebaže již existují některé dílčí příspěvky, které se problematice věnují (Doležel 1996; Richterová 1996; Tremský 1996; Papoušek 2001), systematické zpracování dějin této „školy“ – v jejich jednotlivých proměnách i s ohledem na širší vývojové aspekty české literární vědy v exilu – je úkolem, před nímž stále stojíme.

Uvažujeme-li o *proměnách* pražského strukturalismu v exilu, je nutné mít na paměti, že i když je společným myšlenkovým základem všech „členů“ této „školy“ strukturální poetika a estetika zejména Jana Mukařovského a Felixe Vodičky, většina pokračovatelů této tradice se dostala do značně rozdílných dějinných a kulturních kontextů. Přišli do prostředí, kde vládl svobodný intelektuální duch, kde existovalo množství literárněteoretických směrů a škol u nás v té době rozvíjených jen velmi málo nebo zcela neznámých. Právě v konfrontaci s nimi si uvědomili podnětnost strukturalismu pražské školy, jeho další možnosti, ale i určitá omezení a nedostatky.²

V mnoha ohledech proto svůj výzkum dále rozvíjeli, a to jak v komunikaci například s francouzským strukturalismem (Emil Volek, Květoslav Chvatík, Jiří Veltruský), kulturními studii (Petr Steiner) a světovou literární teorií obecně (Emil Volek, Jaroslav Toman, Lubomír Doležel, Sylvie Richterová), tak i s tzv. novou kritikou, dominující zvláště ve Spojených státech (Ladislav Matějka), s kognitivními vědami atd. Různost těchto proudů a vlivů se podstatným způsobem odrazila v podobách a směřování jejich vlastních literárněteoretických úvah, jež nejednou vyústily v naprosto originální „dopracování“ a překročení původních motivů strukturalistického studia poetiky, sémiotiky a estetiky literárního díla.

Systematické studium *proměn pražského strukturalismu v exilu* je podle mého názoru možné koncipovat pouze na základě kri-

2] Lubomír Doležel například upozorňuje na absenci teorie reference v přístupu pražské školy a její značnou poplatnost Ferdinandu de Saussurovi (Doležel 1990; srov. též Doležel 2000).

tické reflexe několika jeho hledisek a kroků. Dominantními shledávám tyto tři:

1. *Analýza základních informací pro zahraničí* – tj. překladů a výborů z prací pražské školy (J. Mukařovského, F. Vodičky aj.), dále jejich doprovodných doslovů a výkladů. Na tuto problematiku upozornil již ve své studii *Pražská škola v exilu* Lubomír Doležel, který v této souvislosti uvažuje o tom, že recepce pražské školy je v anglosaském světě nutně zkreslena výběrem překladů. Jde o to, že některé Mukařovského a Vodičkovy práce zřejmě nikdy nebudou integrovány do zahraničních literatur, neboť jsou příliš vázány na náš kulturní kontext. O to hodnotnější jsou pak jednotlivé doslovy a výklady poetiky a estetiky pražské školy, které se do značné míry vyrovnávají i se stávajícími teoriemi a koncepcemi (například francouzským strukturalismem, novou kritikou atd.).

2. *Kritický rozbor a zhodnocení originálních prací a přístupů exilových teoretiků inspirovaných původními principy pražského strukturalismu*. Jedná se o kritické sledování: a) proměn uchopení a přijímání vlastní původní filozoficko-metodologické výbavy; b) postupného „dopracovávání“ koncepcí pražské školy i „úprav“ vlastních výzkumů. Analýza by pak mohla být vedena jak na úrovni mikrostudia děl konkrétních jednotlivců, tak na úrovni makrostudia pohybů a tendencí v té které zemi či vědecké oblasti. Základní otázku bychom mohli formulovat takto: Do jaké míry zůstávají exiloví teoretici věrni původním pražsko-strukturálním principům a do jaké míry se přizpůsobují a reagují na nové tendence v literární teorii, sémiotice a estetice?

3. *Studium zahraničních recepcí* pražsko-strukturální poetiky a estetiky – a to opět z hlediska dvou vzájemně se doplňujících aspektů: a) v kontextu slavistiky; b) mimo oblast slavistiky.

Aby byl náš obraz proměn pražského strukturalismu úplný, domnívám se, že je nutné jej ještě doplnit o jedno hledisko, ještě o jednu stránku výzkumu, totiž o

4. *Reflexi přijetí či nepřijetí prací a inovací pražského strukturalismu u vybraných exilových teoretiků po jejich návratu do vlasti po roce 1989*. Jaké bylo jejich přijetí či důvody nepřijetí? Jsou postupně překládána a vydávána jejich díla vzniklá v exilu? Jaký

mají ohlas v našem prostředí, co znamenají pro naši současnou literární vědu?

Na základě tohoto komplexního studia proměn pražského strukturalismu v exilu, které však zohledňuje i velmi důležitou poexilovou fázi a následný vývoj, je možné uvažovat nejen o celkové situaci českého literárněvědného myšlení v exilu, nýbrž i o stavu a podobách českého strukturalismu po poststrukturalismu, k čemuž nám toto studium poskytuje dostatek materiálu.³

Ve druhé části svého referátu se zaměřím na konkrétní analýzu literárněteoretických přístupů Lubomíra Doležela a Květoslava Chvátka, kteří se ve svém díle do značné míry opírají o „kánon“ strukturalistického myšlení pražské školy.

Lubomír Doležel svou vědeckou dráhu začal jako stylist a žák Bohuslava Havránka a již svou disertační prací – později publikovanou pod názvem *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu* (1960) – přispěl ke stylistickému prozkoumání dvou narativních diskurzů, které označil jako promluvové pásmo vypravěče a promluvové pásmo postav. Jejich rozlišení je podle něj základním rysem textové výstavby epického díla. Toto stanovisko opakuje i ve své práci *Narrative Modes in Czech Literature* (1973; česky 1993), vzniklé již v exilu, kam odešel na podzim roku 1968. Promýšlí zde své původně strukturálně orientované stylistické rozbory směrem k obecné teorii narativu a k detailním analýzám narativních postupů (zaměřuje se zejména na rozbor promluvo- vých typů, řečových pásem a na typologii perspektivy). Poprvé se zde také objevuje zmínka o tzv. fikčním světě, tedy o světě konstruovaném jakýmkoli narativním textem. V první kapitole vysvětluje: „Autor píše narativní text za tím účelem, aby vytvořil fikční svět; čtenář prostřednictvím narativního textu tento svět

3] K připomenutí třicátého výročí úmrtí Jana Mukařovského uspořádal 8. února 2005 Ústav pro českou literaturu AV ČR mezinárodní kolokvium s názvem *Český strukturalismus po poststrukturalismu*, které se mj. věnovalo i otázce podoby českého literárněvědného strukturalismu po proměně paradigmat v humanitních vědách (srov. Sládek 2006).

objevuje“ (Doležel 1993: 10). Kategorie světa (respektive fikčního světa), textu, postavy či vypravěče se již natrvalo stanou součástí Doleželovy terminologické výbavy, jež mu slouží k popisu a analýze struktury uměleckého literárního díla.

Člověk nemusí být zrovna školeným detektivem, aby při četbě a porovnání čtvrté kapitoly *Narativních způsobů* nazvané Komenský, poutník a vypravěč v *Labyrintu světa a ráji srdce* s jinou Doleželovou studií, publikovanou v *České literatuře* již v roce 1969 pod názvem Kompozice *Labyrintu světa a ráje srdce* J. A. Komenského, pochopil, že se v zásadě jedná o jednu a tutéž práci, kterou však Doležel pro její druhé (knižní) vydání podstatně upravil a rozvedl v duchu své nové orientace na teorii fikčních světů. Celkové zaměření obou verzí studie je shodné: autor v nich analyzuje vypravěčské způsoby *Labyrintu*, které mu pak slouží jako klíč k interpretaci kompoziční výstavby díla. Ze srovnání obou verzí studie je patrné, že ve starší z nich se Doležel mnohem spíše než v její novější podobě věnuje kompozičním plánům Komenského díla, sleduje je totiž i na úrovni jednotlivých aktivit (motivů) poutníka-vypravěče. Současně se ale při jejich komparaci ukazuje, že hlavním problémovým bodem je – v obou textech se vyskytující, avšak odlišně tematizovaný – pojem *světa*.

V první verzi práce se pojem *svět* objevuje v podobě, která je plně vázána na tematické plány výstavby epického díla (tj. na postavy, děj a prostředí) – řečeno terminologií Felixe Vodičky, u něhož se Lubomír Doležel zcela nepochybně inspiroval. V druhé, upravené verzi z roku 1973 se již téměř ve všech případech objevuje namísto *svět* termín *fikční svět*. Dokladem této proměny mohou být věty: „Kontrast mezi pozorovatelem a pozorovaným zde představují poutník-vypravěč se svými průvodci na straně jedné a ‚svět‘, jeho epické postavy, aktivity těchto postav a jejich prostředí na straně druhé“ (Doležel 1969: 40). Ve druhé studii pak píše: „Narativní fikční svět je mnohorozměrová významová struktura, jejímiž hlavními složkami jsou děj, postavy a prostředí (přírodní i kulturní)“ (Doležel 1993: 55).

Co bylo ale tím, co ovlivnilo Lubomíra Doležela, že namísto o *světe* začal uvažovat o *fikčním světě*? Odpověď je podle mého

soudu třeba hledat na úrovni mnohem hlubších vzájemných spojitostí mezi Doleželovým a Vodičkovým konceptem světa a světů, třebaže významové rozdíly Doleželova *fikčního světa* a Vodičkova *fiktivního světa* jsou dány především rozdílnou referencí obou pojmů (srov. Sládek 2004). *Svět* objevující se ve starší verzi Doleželovy studie je *světem díla*, světem, který bychom mohli spojovat s Vodičkovým *fiktivním světem*, světem sice představujícím autonomní literární skutečnost, přesto však referujícím ke skutečnosti neempirické, vykonstruované. Naopak *fikční svět* z *Narativních způsobů* je světem generovaným narativním textem, světem, který je ontologicky zcela homogenní a pro nějž platí, že „struktura fikčního světa je podmíněna strukturou narativního textu“ (Doležel 1993: 55).

Proměna Doleželova přístupu k vlastní studii, kterou upravoval a přeznačoval v duchu svých nových badatelských zájmů vztahujících se k otázkám sémantiky literární fikce, logiky a teorie možných světů, což jej nakonec dovedlo v knize *Heterocosmica* (1998, česky 2003) až k vypracování ucelené koncepce narativní sémantiky, ovšem neznámá, že opustil svá metodologická (strukturální) východiska. Charakterizovat v nejhrubších rysech tento Doleželův posun lze sice jako plynulý přechod od strukturalismu k poststrukturalní problematice, k teorii fikční reference, jedná se však o letmý pohled, který opomíjí to, co o tomto pohybu říká sám Doležel, že totiž „základní principy pražské školy přežily konfrontaci s novým mezinárodním vývojem a zůstaly substrátem mé vlastní teorie a metodologie“ (Doležel 2005: 248).

Příkladem domýšlení strukturalismu zejména v jeho filozofických a obecně estetických souvislostech může být dílo Květoslava Chvatíka. Sledovat směřování a podoby jeho dopracování pražské strukturalistické estetiky je možné opět jak v rovině „proměn“ jeho jednotlivých textů, jak jsem ukázal u Lubomíra Doležela, tak na úrovni konfrontace s jinými filozofickými koncepcemi (zejména s hermeneutikou a kostnickou recepční estetikou) a strukturálně orientovanými estetickými teoriemi (zejména s francouzskými strukturalisty a tartuskou školou).

Pro podrobnou textovou analýzu se mi jako nejvhodnější jeví Chvatíkova *Strukturální estetika*, na které soustavně pracoval již od sedmdesátých let minulého století, která však svou definitivní podobu, představující „systém českého estetického strukturalismu“, získala až ve svém druhém vydání v roce 2001.

Za ústřední část této knihy lze, vzhledem k její délce, považovat kapitolu věnovanou uměleckému dílu, konkrétně pak jeho ontologickému a neotickému statusu. Umělecká díla v Chvatíkově pohledu vykazují zvláštní druh existence: „setkáváme se s nimi jako s věcmi, jež díky naší recepční aktivitě ‚ožívají‘, tj. otvírají nám svůj *zvláštní* ‚svět‘, sdělují nám své poselství, jež určitým způsobem orientuje náš pohled na svět skutečný“ (Chvatík 2001: 100). Na jedné straně tak náš svět umělecká díla sice zobrazují, a je proto možné je vnímat jako jistý analogon, jako variabilní reprezentaci skutečnosti, na straně druhé si ale každé umělecké dílo tvoří svůj vlastní, autonomní svět, jenž je světem možným.

Prostřednictvím několika studií, které Květoslav Chvatík vydal ještě před svým odchodem do exilu, můžeme sledovat jeho postupnou inklinaci k otázkám smyslu a významu uměleckých děl a otázkám interpretace, které pak, v prostředí Fachgruppe Literaturwissenschaft Universität Konstanz, rozpracoval v mnoha studiích, jež nesou stopy mnohem spíše recepční estetiky Hanse R. Jausse a Wolfganga Isera než hermeneutiky Hanse-Georga Gadamera: „Porozumění díla, pochopení jeho smyslu a jeho interpretace je možné jenom na základě setkání určitých horizontů očkávání s objektivním potenciálním smyslem díla“ (Chvatík 2004: 153). Za stálého připomínání toho, že antropologická konstanta je trvale a imanentně přítomná při každém tázání po estetické funkci, normě a hodnotě, zdůrazňuje roli subjektu při konstituování významů a vývojové dynamiky struktur.

Jednou z klíčových koncepcí, jež doznela v průběhu Chvatíkovy vědecké činnosti v exilu proměny ne snad přímo radikální, ale přesto dostatečně zřejmé, je jeho koncepce uměleckého díla jako *modelu*.

Termínu *model* Květoslav Chvatík nerozumí jen jako předloze pro umělecké ztvárnění, ale je mu současně výrazem vyja-

druhým „analogon určitého objektu v určitém vztahu“ (Chvatík 2001: 101). Umělecké dílo v tomto druhém pojetí získává charakteristiku specifického *modelu světa*, jehož ontologický status lze vyjádřit dvojakou strukturou: na jedné straně jsou umělecká díla *duchovní reprodukci skutečnosti a fiktivní prezentací světa*, současně jsou ale také materiálními objekty. Jakožto *model* je umělecké dílo podle Chvatíka vsazeno do subjekt-objektových vazeb, které modelují nejen objekt sám, ale i vztah subjektu a objektu a jejich hodnotící stanoviska, jejich osobitý (subjektivní) pohled na svět. Z tohoto hlediska lze usuzovat o uměleckém díle nejen jako o konkrétním modelu světa, ale je i „modelem člověka, modelem osobnosti umělce a jeho hodnotícího vztahu ke světu. Umění modeluje především *vztah člověka ke světu* v celé jeho bohatosti“ (tamtéž: 101–102). Kategorie modelu mu tak umožňuje reflektovat ontologický i noetický status uměleckého díla. Že tomu tak v Chvatíkově díle vždy nebylo, lze doložit citáty z knihy z roku 1965 nazvané *Smysl moderního umění*, ve které pojem modelu spojoval jak s předlohou pro umělecké ztvárnění, tak pro objasnění vztahu umění a skutečnosti, který však již napovídá o jeho následném rozpracování, je mu totiž „složitým modelem aktivního vztahu člověka ke skutečnosti“ (tamtéž: 96).

Východiskem i cílem Chvatíkových úvah o tom, kdo produkuje a reprodukuje struktury světa a života, jak ukazuje zejména ve své knize *Člověk a struktury. Kapitoly z neostrukturální poetiky a estetiky* (1996), zůstává člověk – on tvoří kulturní znakové a symbolické systémy, on je tvůrcem umění, poezie a literatury, on se vztahuje ke světu a tvoří jeho modely v dynamických subjekt-objektových vztazích i v polohách imaginace, intuice, emocionality a intelektu. Posun směrem ke zdůrazňování lidské zkušenosti se světem, akcentování noetické i ontotvorné činnosti člověka i antropologické dimenze uměleckého díla je pak tím, co Květoslava Chvatíka řadí nejen mezi pokračovatele pražské strukturální estetiky, ale zároveň i mezi současné filozofy, literární kritiky a teoretiky.

Třebaže začínali Lubomír Doležel i Květoslav Chvatík své bádání v exilu jako pokračovatelé a interpreti pražského strukturalismu, směřující však ve svých dalších výzkumech k teorii fikčních světů, naratologii či hermeneutice, nelze říci, že strukturální metodu zcela opustili. Právě naopak. Ve všem, čím se zabývali a zabývají, lze nalézt stopy dědictví pražské školy. Její strukturální metodologie, věcná analýza artefaktů umění a literatury, racionální poetika, otevřená, nedogmatická filozofická hypotéza je podle mého názoru tím nejvýznamnějším, co může česká literární věda, estetika a sémiotika stále a opakovaně nabízet světu a co lze také považovat za skutečný „kánon českého strukturalismu“.

Proměny pražského strukturalismu v exilu do podoby narativní sémantiky (lze-li to tak říci) v dílech Lubomíra Doležela a racionálně kritické teorie interpretace a strukturální estetiky v kritikách a studiích Květoslava Chvatíka rozhodně nejsou něčím nepatřičným či přežitým, jak občas tvrdí někteří poststrukturální filozofové a dekonstruktivisté. Tyto metamorfózy naopak potvrzují životnost a stálou inspirativnost pražského strukturalismu a jsou výzvou pro jeho další promýšlení – směrem k naratologii, kognitivní vědě, kulturním a antropologickým studiím, k teorii mimesis, intertextualitě atd.

Literatura

DOLEŽEL, Lubomír

1960 *O stylu moderní české prózy. Výstavba textu* (Praha: ČSAV)

1969 Kompozice *Labyrintu světa a ráje srdce* J. A. Komenského, *Česká literatura*, č. 1–2, s. 37–54

1990 *Occidental Poetics. Tradition and Progress* (Lincoln–London: University of Nebraska Press)

1993 *Narativní způsoby v české literatuře* (Praha: Český spisovatel) [původně anglicky *Narrative Modes in Czech Literature*, Toronto: University of Toronto, 1973]

1996 Pražská škola v exilu, in *Světová literárněvědná bohemistika 2. Úvahy a studie o české literatuře*, ed. L. Merhaut (Praha: ÚČL AV ČR), s. 506–511

2000 *Kapitoly z dějin strukturální poetiky. Od Aristotela k Pražské škole* (Brno: Host)

2003 *Heterocosmica. Fikce a možné světy* (Praha: Karolinum) [původně anglicky *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*, Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1998]
2005 O možných světech, fikčnosti a o tom, co nám zabraňuje beztretně žvanit; ptali se Petr A. Bílek, Tomáš Kubíček, *Česká literatura*, č. 2, s. 240–253

HOLMAN, Petr

1996 Bohemistika ve Spojených státech, in *Světová literárněvědná bohemistika 1. Historie a současný stav*, ed. L. Merhaut (Praha: ÚČL AV ČR), s. 259–273

CHVATÍK, Květoslav

1965 *Smysl moderního umění* (Praha: Československý spisovatel)

1996 *Člověk a struktury. Kapitoly z neostrukturální poetiky a estetiky* (Praha: Český spisovatel)

2001 *Strukturální estetika* (Brno: Host)

2004 Možnosti interpretace uměleckých děl. Ke kritice interpretačních metod, in K. Ch. *Od avantgardy k druhé moderně. Cestami filozofie a literatury* (Praha: Torst), s. 147–158

PAPOUŠEK, Vladimír

2001 *Trojí samota ve velké zemi. Česká literatura v americkém exilu v letech 1938–1968* (Jinočany: H & H)

RICHTEROVÁ, Sylvie

1996 Tradice Pražského lingvistického kroužku v Itálii, in *Světová literárněvědná bohemistika 2. Úvahy a studie o české literatuře*, ed. L. Merhaut (Praha: ÚČL AV ČR), s. 484–498

SLÁDEK, Ondřej

2004 Fiktivní a fikční světy. Několik poznámek k teoretickým přístupům Felixe Vodičky a Lubomíra Doležela, in *Felix Vodička 2004*, ed. A. Jedličková (Praha: ÚČL AV ČR), s. 99–106

SLÁDEK, Ondřej (ed.)

2006 *Český strukturalismus po poststrukturalismu (1891–1975)* (Brno: Host)

TRENSKÝ, Pavel

1996 Přínos českých emigrantů ve Spojených státech literárněvědné bohemistice, in *Světová literárněvědná bohemistika 1. Historie a současný stav*, ed. L. Merhaut (Praha: ÚČL AV ČR), s. 274–285

Mgr. Ondřej Sládek, Ph.D., Akademie věd ČR, Praha